

ERDÉLYI MUZEUM

AZ ERD. MUZEUM EGYLET TÖRT. SZAKOSZTÁLYÁNAK KÖZLÖNYE.

SZERKESZTI

FINÁLY HENRIK,

M. K. EGYET. TANÁR, A MUZ. EGYL. TITKÁRA, A M. TUD. AKAD. L. T.

Megjelen havonként.

Február 1.

Ára évenként 1 frt 15 kr.

Tartalom: Az angolos irány politikai irodalmunkban a mult század végén. Közli dr. Concha Győző. — Báthori Endre bibornok-fejedelem megöletése és annak előzményei. Irta: dr. Nemes Elek. (Folyt. és vége.) — Sophocles a magyar irodalomban. Közli: Szamosi János.

Az angolos irány politikai irodalmunkban a mult század végén.

Közli: dr. Concha Győző.

Napjainkig tartja magát a hit az angol és a magyar alkotmány rokonságában, s csak nem rég, 1872-ben is egy tekintélyes, hazánkat alaposan ismerő külföldi tudós Sayous Edouard Hist. des Hongrois et de leur littérature politique című művében ismételve állítja, hogy a magyar alkotmány az angolhoz hasonlít, persze ő is csak oly külső hasonlatosságot tudva kimutatni, mint 'a minőbe nálunk azok kapaszkodni szoktak, a kik e hitet vallják, mert abban csalódik, hogy ez összehasonlítás pourra étonner même les Hongrois qui en sont l'objet. „La Hongrie comme l'Angleterre, est royaliste, aristocratique, libérale. Il y a des republicains hongrois, mais ce parti est récent et il n'a certes pas la majorité. Le couronnement du souverain ne se fait nulle part comme dans l'abbaye de Westminster et sur la colline royale du Danube, au milieu d'un pareil enthousiasme de loyauté. L'attachement aux coutumes anciennes est très fort chez les deux peuples et si la grande charte est de 1215 la bulle d'or qui fixe la constitution hongroise est de 1222.

Csupa külső jelei a hasonlatosságnak! A nemzeti egység hiánya nálunk, annak erőteljessége, az egész világot átfogó ereje az angoloknál, alkotmányunk negativ szabadsága, s az angolokénak gyümölcsöző hatalma kirívó ellentétet képeznek. Mi nemzeti létünkért, a pusztá életért küzdünk, azok számos nemzetét tartják kezükben, mi 48-ban emelkedünk a Széchenyi által polgári létnek mondott színvonalra a kiváltságok világából, Anglia századok óta nem csak a politikai ép ugy a társadalmi, az egyéni szabadság hazája, nekünk ma is alig van polgári középosztályunk, Angliának ez alkotja erejét; de mit folytassam a

külső hasonlóság daczára a legnagyobb belső idegenséget igazoló tények előszámlálását,

A kik a magyar-angol rokonságot állítják, még mindig adósok a bizonyítással, így én a ki azt tagadom elég ha tagadásra szorítkozom, s várom a czáfolandó érveket, bizonyítékokat.

Történt irodalmunkban erre már kísérlet, de az sikerültnek nem mondható.

A nagy nemzeti, irodalmi újra-ébredés 1790-ben két ily önálló kísérletet mutat; az egyik Barits Adalbert előbb györi, később pesti egyetemi jogtanár ily czimű anonym értekezése: *Dissertatio statistica de potestate exsequente regis Angliae. 1790. h. n. 36. l.* melyhez függelékként van csatolva külön „homlok irással”: *Conspectus regiminis formae Regnorum Angliae et Hungariae.* Motto-ja *The king can do no wrong*; a másik, sokkal ismeretesebb, Aranka Györgytől való szintén 1790-ből ily czimmel: *Az Anglus és Magyar igazgatásnak egyben vetése.* Kolozsvárt 39. l., melyet minden irodalom történészünk említ, de tudtommal egyik sem méltat.

Barits dolgozata ösztönzi Arankát írásra, de annak nem tulajdonképi czimét idézi, hanem a függelékét, így csak jeles bibliografusunk Szinnyi József ritka feltaláló érzékének és szivességének köszönhetem, hogy anglophil irodalmunk első zsenéjére ráakadtam; a szerzőre nézve ugyan a vélemények eltérők, a Széchenyi könyvtár catalogusa Baritsnak tulajdonítja, s más oldalról is ő említettik mint szerző, a Teleki könyvtár lajstroma (2 köt. 159 l.) azonban azt mondja: *auctore prof. Zinner.*

De azért a két író lényegesen különbözik egymástól célra úgy mint felfogásra.

Arankának Baritson kívül még más ösztönzője is van, ez egy lengyel fő ur, ki a 18. száz elején a magyar nemzet védelmére kel ily czimű érdekes, ritka eleganciával kiállított munkában *„Lettre d'un ministre de la Pologne à un Seigneur de l'empire sur les Affaires de la Hongrie. 184 l. è. n. de 1710 utáni időkből.*

A mint ezen névtelen író a magyar alkotmány alapjára állva, a magyar függetlenségi harcok jogszerűségét vitatja, s a magyar alkotmány ész- és jogszerűségét Grotiusból törekszik igazolni, ki szerint a főuralom lehet megosztott s nem székel egyedül a fejedelemben, úgy akarja Aranka is a németeket s az elnémetesedett magyarokat meggyőzni, hogy a magyarok magatartását ne a német absolutisticus és patrimonialis királyság szempontjából ítéljék meg, hanem álljanak a magyar alkotmány alapjára s ne hogy azt lehessen ellenvetni, hogy ily alkotmány az európai népek felfogásával ellenkező, lehetetlen, bizonyítani törekszik, hogy az testvér párja az angolnak.

Barits czélja nem ily kifejezett, de a sorok közül ugyanez olvasható ki.

Ámbár Barits dolgozatát nem csak a prioritás illeti meg, de Arankáéét értékben is hasonlíthatatlanul felülmulja, még is utóbbinak sokkal nagyobb hatása van; Szrógh Sámuel ügyvéd és buzgó hazafi, ki magyar jogi műszavak s tiszti irály megalakotásán is fáradozik, németre fordítja, e jellemző mottoval: a kinek hol fáj ott tapogatja, s a mi még feltünőbb Schlötzer 1791-ki Staatsanzeigenjében 14 oldalon kimerítőleg foglalkoznak vele s noha más czim alatt említik és csak kéziratban forgónak állítják, tényleg Aranka művéről van szó.

A ki Aranka művét a Staatsanzeigenben ismerteti, szerzője az anonym magyar ellenes munkának is mely ily czim alatt: *Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinem Auszuge aus der ungarischen Geschichte. Frankfurt und Leipzig. 1792.* 232 lapon megjelent s melybe a fennebbi recensio szintén fel van véve.

E munka, mely közbevetőleg szólva azért is nevezetes, hogy először használja az osztrák-magyar kitételt, kérve Arankától, midőn ez felkiált, Isten őrizze! hogy osztrák alattvaló legyen, valjon inkább akar-e török mint osztrák-magyar alattvaló lenni; — a legnagyobb szenvedélyességgel és elfogultsággal ír a magyarok ázsiai vadságáról, rossz alkotmányáról, hűtlenségükről ki rályaik iránt, a mohácsi vészig terjedő történetükről.

Ezenkívül is foglalkoztatja Aranka dolgozata a németeket közjogi irodalmukban, csak hogy az illető munkákat megszerzem eddigelé nem sikerült.

De lássuk az angol magyar rokonság apostolait.

Barits korának államtudományi színvonalán áll s elég helyesen írja le a király állását az angol alkotmányban, a mivel nem azt akarjuk mondani, mintha azon tisztaságban állna az előtte, a milyenben ma nap látjuk; Montesquieu, Blackstone és de Lolme felfogását követi, kik kortársaikat, sőt a későbbi nemzedékeket is oly erősen befolyásolták.

Montesquieu felfogása volt különösen elterjedve hazánkban is s jellemző, hogy Török Zsigmond 20 arany pályadíjat tűz ki 1790-ben (L. Schlötzer Staatsanzeigen XIV. köt) a ki Montesquieu *Esprit des Lois*-ját magyarra fordítja.

Fejtegetéseinek veleje, melylyel az angol végrehajtó azaz a királyi hatalmat jellemzi, abból áll, hogy az angol királyi hatalom nagyobbnak látszik, mint a milyennel valaha akármely isteni és emberi törvények alól felmentett uralkodó birt, de a hatalom gyakorlásának eszközeire nézve a nemzet akaratától függvén, olyan mint egy gigászi test, mely maga erejéből moz-

dulni nem tud, vagy mint egy pompás hajó melytől a parlament a vizet tetszés szerint elvonhatja, vitorláit bevonhatja vagy ki-göngyölheti.

Ime a rokonság a magyar alkotmánygyal. A magyar fel-fogás is a királyt szentnek, hatalmasnak tartja, de mégis olyanak, a ki csak a nemzet hozzájárulásával cselekedhetik; mint Barits mondja Verböczy nyomán: jóllehet a magyar nép egyetemét illető hatalom a királyra ruházott, de úgy hogy azt korlátla-nul, főkép az isteni és természeti jogra vonatkozólag ne hasz-nálja a nemzet megkérdezése nélkül; ez a törvények általános iránya, ez a nemzet követelése; de a részletek, a tények egé-szen mást mutatnak; az angol király az évi adók, az évi kato-na megszavazás nélkül csakugyan nem mozoghat, a magyar ki-rály igen hosszú időig ellehet, van állandó serege, vannak a subsidiumokon kívül más jövedelmi forrásai.

Az angol király nevez ki — folytatja B. — minden hiva-talra, méltóságra; a magyar is, a nádor, a koronaörök és a megyei tisztviselők kivételével, mert a megyében a főispánt illeti a „denominatio sive candidatio.“

A magyar és az angol megye nagy különbségei ignorál-tatnak, a magyar nádornak mind ez ideig meg nem fejtett, sa-játságos állása, viszont a budget, az évi számadás angol praxi-sa az ország jövedelmei tekintetében, bár utóbbit élenken ki-emeli B., az összehasonlításnál mellőztetnek s kész a rokonság.

Különösen tárgyalja a ministeri felelősség elvét, annak érvényesítési módjait, a király s ministerium jogi viszonyát, s végül azt találja, hogy a király tanácsosai nálunk is felelnek az országgyűlésnek s ez által elítélhetők, elfeledve hozzá tenni, hogy e felelősség csak a corpus jurisban van meg, de nem az életben, mert ott a király magyar tanácsosai nem csak nem felelősek, de az ország kormányzata nem is kizárólag magyar ministerek tanácsával gyakoroltatik.

Az országgyűlés két háza, az angol királyok koronázása és esküje a rokonság további jelei.

Csak két dologban emeli ki nyomatékkal az eltérést, az alsó ház alkotó elemeire s a hadüzenés és béke kötésre nézve; utóbbi tekintetben az angol király független a parlamenttől, a magyar nem, a minthogy tényleg a béke megkötésére a törökkel 1791-ben a magyar országgyűlés által utasítással ellátott követ, gr. Eszterházy Ferencz is küldetik; az elsőt illetőleg Magyaror-szágbán a nemnemeseknek nincsenek képviselői, míg Angliában az alkotmány és az emberiség jogainak nagy hasznára a na-gyobb helységek is küldenek követeket, megnyugtatólag azon-ban hozzá teszi, ne gondolja ám senki, hogy azért a paraszt az

ekeszarvától vagy a csizmadia kaptájától a parlamentbe választathatik, mert a megválasztás igen magas censushoz van kötve.

A ki oly lelkesedéssel ír mint Barits a képviselők szólás-szabadságáról, a törvény uralmáról, az incompatibilitásról, de főleg a jogegyenlőségről, az előtt a kirívó ellentétnek szükség kép fel kell tűnni.

Ugy az egyéni, mint a politikai szabadságot, így szól taglalata végén, biztosítja az angol alkotmány és pedig oly mértékben, hogy az által az angolra minden más nemzet előtt ismeretlen boldogság háramlik, megjegyezve, hogy e szabadság minden angollal vele született, és azt másként mint angol törvény szerint hozott bírói ítélet által el nem vehetheti.

Quemadmodum enim Primogenitus Regis nascitur legitimus Regni haeres, ita quoque singuli homines in Anglia nascuntur lucemque primam aspiciunt ingenui et liberi.

Vagy szerző is nagyon érezte tán a különbségeket, de az olvasóra hagyta azok kitalálását? Valószínű, sőt talán az akkoriban már nagyon vitatott rokonságot akarta az imént kiemelt ellentétek által való értékére szállítani? A ki 1790-ben az insurrectionnak tarthatatlanságát úgy átlátja mint Barits és azt a svájci militialis rendszerrel véli helyettesíthetőnek, jó részt átlátta a rokonság nagy távolságát is a két alkotmány között.

Az első kísérlet minden esetre inkább a rokonság ellen mint mellette tanuskodik.

Aranka egészen más alapon törekszik a rokonságot bizonyítani, s a magyar alkotmány sajátosság jellegét a német felfogással szemben, melybe már a főurak is belé esnek, tisztázn.

Ámbár, jelenleg hazafiának lenni, így ír 1790-ben, módívá vált, még is az ország főrendeinek sincs kellő tájékozottsága alkotmányukról.

„Europában a göttingai nagy tudományu professoroktól a bécsi írókig a magyar korona tartományait austriai tartományoknak nevezik, pedig Austria annyit bír Magyarországon mint a mennyi szőr tenyereden vagyon.“

A 18. százban Németországban kétségkívül még voltak hivei a középkori felfogásnak, hogy az egész ország földterületével, lakosaival a fejedelem patrimoniuma a dominium eminensnél fogva.

Omnia territoria, sine quibus superioritas non intelligitur, in patrimonium et proprietatem cesserunt cum omnibus iuribus regalibus atque ipsis adeo subditis et vasallis; lehet ily nézeteket is találni, mint oly fejedelmeket, a kik alattvalóikat eladják.

Azt hiszi Aranka a németek mind ilyen felfogásuak, azért ítélnek oly hamisan a magyar alkotmányról; de feledi Nagy Frigyes, M. Teréziát, Józsefet, kiknek uralkodása a patrimo-

nialitásból magasan kiemelkedik és nem ismeri a német irodalmat, mely épen legjobb íróiban ez álláspontot rég elhagyá.

Ezért a patrimonialitás ellen irányozva fegyvereit, kimutatja, hogy sem Magyarországon sem Angliában annak semmi ereje nincs, végül azonban az ország társadalmi szerkezetében, a földes ur és a jobbágy viszonyára nézve, melynek alkotmányi jelentőségéről nem is álmodik, maga is a legdurvább patrimonialitás harcosává válik.

„Az angol király nem földesura Angliának, egész Angliában egy talpalatnyi földje sincs, ha csak pénzen nem örökösített magának, ép úgy Magyarországon csak annyi tulajdona van a királyi családnak a mennyit pénzen vett, de azt is csak egy birja mint bármely más hazafi s a vérek azt a királyi családtól csakugy mint akárkitől mástól megkereshetik.“

„A magyar király csak tiszt ép úgy mint a főispán vagy városi bíró csak felségeőbb, de mint ezek ő sem földesur, az angol király sem földes ur, hanem csak fejedelem.“

„Ellenben Hannovera fejedelme, az austriai Értzherczeg egész országuknak tulajdonosai.“

„Mind a két országban a kik személyekre nézve szabadok, a fejedelemre nézve nem szabadok, mert — s itt látszik hogy esik vissza Aranka a patrimonialitásba — a tereh a földhöz van szabva és a ki azt lakja vagy használja annak ahoz képest a terhet is hordozni kell, a nagyobb urnak szintugy, mint a kisebbeknek, ugy mint a fejedelem szolgálainak és jobbágyainak.“

Az onus non inhaeret fundo-féle elvnek, a nemesi nem adózásnak érdekes igazolása! A mit Aranka egyik oldalon megtámad ugyanazt védi a másikon. A fejedelemnek, mint a közület fejének tulajdonát, patrimoniumát a magánosok javaira vagyis a magánjognak a közjog általi megsemmisítését, azok összezavarását helyesen szolgálai állapot jelének tekinti, de az állam, a közuralom fentartására szükséges adó ellen csak is a nemesi patrimoniummal, magánjoggal tud érvelni. A fejedelem mindenkinek javai felett birt pátrimonumánál fogva teszi magát urrá, alattvalóit szolgálkká, a nemes ember tulajdonánál fogva lesz souverain urrá, tulajdona művelői pedig szolgálkká.

Ez összefüggést, a magyar nemesség politikai szabadságának patrimonialitását nem látja azonban Aranka.

Ő csak azt látja, hogy az „austriai Értzherczeg és a Hannoverai fejedelem országát tetszés szerint szabhatja a milyen forma vágásra némelykor éretlen Tanácsosai akarják, eladhatja, cserélheti, ajándékozhatja szabadon; s ezt nagyon helytelennek találja, de nem azt — a mit ugyan törvény ellenére állít — hogy a nemes ember, ha a szükség ugy hozza magával a paraszt föld-

jét udvarához és majorságához foghatja és mindjárt nemes föld léssen és a nemes a terhet felvenni és hordozni nem tartozik.“

A patrimonialismus, a közuralomnak magánjogból származtatása elég erős Arankánál eddig is, de az úr és paraszt viszonyának jogi felfogásában éri el délpontját.

„Egy magyar nemes ember... mondja Aranka megkülönböztetett dolog a maga parasztjától, olyan megkülönböztetett, mint egy tulajdonos személy a maga tulajdonától. Ennek — már t. i. a parasztnak — mint maga tulajdonának minden boldogságán teljes tehetsége szerint igyekezni tartozik és nemes szívvél igyekezik is, de hogy ő mellé, egy korona tagja mellé a maga parasztja egy rangba, egy szám alá tétessék, annál inkább, hogy ő maga az ő eredeti nemzeti méltóságától megfosztatván, arra az alacsony sorsra vettessék, melyre a természet és gondviselés az ő parasztját hívta és minden paraszt terheket véle együtt viseljen, ez a fennebb említett nagy és szörnyű igazságnak mása volna. A mit törvény szerint a hűtelenségnek vétkén kívül el nem veszthet, azt tőle egy tollvonással, egy nyüves okoskodással (értsd vitiosus syllogismus) elvenni! Ezt látszanak valamely rosz tanácsosok akarni. Mert azt mondották: egyik ember a társaságba olyan mint a másik. Mely a Mátyás király igazságánál is erőszakosabb igazság. A törvény és igazság olyan adás-vevés természetű dolog mint a pénz: hol miképen élnek vele — annyiba jár. A mi a Lajtán túl igazság az a Lajtán innen nem mindenkor igazság.“

Csodálhatjuk-e ha Aranka ez okoskodására a Staatsanzeigen recensora úgy itt, mint külön munkájában: Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinem Auszuge aus d. ungarischen Geschichte így kiált fel: Erwache, nicht ein Horja, aber ein mächtiger und aufgeklärter Menschen Freund und treibe den Altmagyaren welcher nicht blos in Stille glaubt, sondern diese unmenschliche Meinung gar schriftlich von sich gibt, dass die Natur den Bürger und Bauer zu seiner niedrigen Stufe berufen habe, dass der Bauer des Edelmanns Eigenthum sei, für dessen Glückseligkeit er mit edlen Herzen wie für die seines ungarischen Ochsen sorgt, treibe den Asiater, der so wenig wie ein Osmaner für europäische Cultur empfänglich ist, nach Turfan zurück, wo er vor 900 Jahren grasete.

A német rencensensnek alapjában igaza van, a nemzeti irodalom körül érdemeket szerzett Aranka politikai elmélete brutalis, csak azokról a göttingai német tudósokról és fejedelmekről feledkezett el, s nem mondta meg hova kergettessenek, kik ha nem is mind a század végén, de annak első felében hasonló partimonialis nézeteket vallottak.

Szörgh érzi, hogy Aranka e helyei nagyon kirívók s

szelidíteni iparkodik, kiemelve, hogy a viszony az úr és jobbágy között azért ilyen, mert a törvények és régi szerződések szerint fennálló különbséget s a nemeseknek ebből folyó kiváltságát némelyek oly oktalanul megtámadták, holott maga Nagy Frigyes is, pedig a jobbágyok szabadtalanságát égbekiáltó igazságtalanságnak tartja, mert az ember nem azért jött a világra, hogy ember társa szolgálja legyen, mégis e barbar állapotot pusztá jó akarattal megszüntethetőnek nem hiszi, mert a földmivelés az egyszerű való megszüntetéssel halálos csapást szenvedne.

De Aranka e patrimonialis nézeteinek minő összefüggése van az angol és magyar alkotmány rokonságával?

Láttuk, hogy Aranka szerint egy magyar nemes ember megkülönböztetett dolog a maga parasztjától, ép így „Angliában nagy és mind természet szerint való, mind törvényes különbség vagyon az Anglus és Irlandus, az amerikai és indiai tartományok és nemzetek, a fejelek és szerencsétlen feketék között, ezek többet vagy kevesebbet mind törvényesen különböznek. Ki menné okos ember létére az angliai parlamentum eleibe azt ítéletre bocsátani, hogy ezek mind egy forma szabadságnak részesei, mivel hogy mind egy formán emberek?”

A magyar nemes és jobbágya, az angol gyarmatos és rab-szolgája, a keletindiai társaság s a hindu benszülöttek képezik a közös alapot, melyen a magyar angol rokonság felépül, kététség kívül mást is felhoz Aranka.

A personal unio, mely ekkor Anglia és Hannovera között fennáll, újabb analogiát szolgáltat; „Anglia királya mint a magyar örökös következesü, de nem anglus nemzetből való, csak úgy mint a magyar, de azért Hannovera és Anglia ép úgy külön ország mint Austria és Magyarország. A personal unióból kifolyólag állítja, hogy az austriai herczeg ellensége, nem ellensége szükségkép a magyaroknak, sőt lehet Austriának oly ellensége a ki Magyarországnak barátja, ugyan ilyen a viszony Anglia és Hannovera között.

„Angliában — mondja Aranka — a főhatalom felsége megvagyon osztva a király és az ország között. A király som új törvényt nem szabhat, sem a régit meg nem változtathatja, sem az igazgatás rendébe változást nem tehet — de az eféle eszébe sem jut mint nemes gondolkodásu urnak. (sic!) Sőt ugy tetszik, hogy a magyar nemzetnek még nagyobb a szabadsága mint az Anglusnak, annyiba, hogy a király mellett levő fő belső titoktanács a Magyaroknál nem csak a királytól, hanem az ország rendeivel együtt választatik a Nádor ispány személyébe.”

„Olyan országokban mint Anglia és Magyarország a közjó nem egy embernek képzelődése s papiroson levő boldogságok,

hanem az, hogy az Országba senki, se különös személy se társaság, se nemzet, egyik is, maga személyébe vagyonaiba vagy igazságaiba meg ne sértessék."

"Hannoverában, Austriában tulajdonképen szólva országrendei nincsenek. . . Annak a madárnak, mely Hazafünek neveztetik közöttük a neme sem terem és a jó uralkodó midőn a közönségest czélozza a jónak mértékét a nagyobb számtól veszi. Az a jó a mi főre számlálván nagyobb számon segít. . ."

"Ellenkezőleg Magyar- és Angolországoknak rendei szabadok. Akármely országos dologba nemcsak itélnek, hanem úgy is itélnek egyszersmind mint ország s magok tulajdon dolgába. Nem hogy úgy itélnének benne, mint a fejedelem dolgába, sőt a fejedelem a király maga is, ha jól akar benne itélni, nem úgy itél benne mint a magáéba, hanem mint ország dolgába." — Eddig Aranka.

Mind e fejtegetések csak azt bizonyítják, hogy az abszolút monarchia, bármily fenkölt, magasztos célú legyen is, a patrimonialitás látszatába esik, az uralom mintegy a fejedelem tulajdonát képezvén, míg a még oly patrimonialis elemekkel bíró, még oly aristokratikus, de alkotmányos ország az egyetemeseznek, a közönségesnek, a szabadnak színében tűnik fel.

Miután Európában a mult század végén a legtöbb államnak abszolút monarchikus formája van, Lengyelország pedig valójában aristokratikus köztársaság, Svájc és Velenze kétségtelenül ez, Anglia és Magyarország örökös következésű királyságaikkal maradnak fenn mint a többiekkel ellentettek, s így önkéntelenül mint egymással hasonlók. De a hasonlóság tulajdonkép csak abban van, hogy mind a kettő nem abszolút királyság, hanem szabad alkotmányú állam, miből azonban a rokonság következtetése merész, a mint ezt Baritsnál sokkal szembeötlőbben tanúsítja Aranka bizonyítási kísérlete.

De hazánknak e dicső, nagy korszaka, a 90-es évek eleje — azért dicsőitem oly igen, mert eléggé, úgy a mint és a mi által megérdemelte eddig azt hiszem nem tévők, mert a reá következett reactionnak sikerült dicsősége egy részét eltakarni — e nagy korszaknak angolos iránya e két munkával egyáltalán nincs kimerítve.

E néhány rövid év virágzó politikai irodalma, mely külterjedelmére, de különösen értékére nézve a következő három évtizedét nagyban felülmulja, minden lépten nyomon Angliával foglalkozik, lelkesedik érte, hasonlítgatja Magyarországgal, majd gáncsolja, sőt a hol nem is említi Anglia befolyása alatt áll, ez lebeg előtte mintegy öntudatlanul.

Hogy csak egy példát említsek, a mély gondolkozású, francia finomsággal és éllel író Batthyányi Alajos e bármely nem-

zet irodalmában számot tevő író bár sok helyt nagyon is a francia merev logika s nem az angol compromissionalis irány híve, nem az angol szellemtől influálva ír-e így? Summa itaque Principis praerogativa sit illa, ut nunquam mali alicuius per Populum suum insimulari possit; hinc quaecunque contra legis tenorem temere, sine recti pravique discrimine agerentur, non Principi sed illis, qui potestatis exequentis administri sunt, adscribenda veniunt; Principes enim nunquam Populis suis male consulere velle censendi sunt et personas ipsorum tam sacras esse decet ut nullae unquam Populorum suorum sugillationi aut cuiuscunque demum tribunali humano, si etiam triplici redimitum sit Corona subijci possit.

Valóban az egész irodalomról el lehet mondani, a mit a magyar közönségről, egy ily czimű röpirat: Hungarns Aufklärung unserer Zeiten. Ein patriotischer Beitrag pro incremento bonae fidei unice salvificae. Erlau 1790. elmond, hogy franczösisch-englisirend, s a hirhedt magyarellenes munkának, Ninivének a részben igaza van, hogy jelenleg 1790-ben mindent angol és francia szellemben akarnak intézni

A kis röpirat, melyet a magyar anyák az ország gyűlésen egybegyűlt ország nagyjaihoz intéznek, az anglus dámákhoz hasonló jogokat követelve, fejükre olvassa a férfiaknak, hogy „minderkor hallánk azt önnön ajakitokból, hogy az Anglus mind természeti tulajdonságaira, mind országlásának rendtartására nézve legközelebb esett a magyarhoz “

A latinul és magyarul 1790-ben világot látott „II. József az eliseum mezején,“ hol anyjával, Nagy Frigyessel, Rákóczyval, Russóval, Voltairrel találkozik, az angliai rendtartás mellett tör lándzsát.

Pray György is Angolországért lelkesedik, mert ott a lelkiismeretnek oly nagy szabadsága vagon, ha igaz, hogy ő írta, a mint állittatik, a következő röpiratot: Declaratio sincera christiana et patriotica civis hungari catholici ad quaestionem an sic dicta apostasia inter delicta civilia sit referenda? Pestini 1790.

„A XIX. százban élt igaz magyar hazafinak öröm órái,“ 1790-ből, röpirat irodalmunk e gyöngye, az Anglust említi először azon nemzetek között, mely „az időknék változásával becsúsztott egyenetlenséget lakos társai közül nemes meggondolás után kiirtotta és minden rendet az Egyenlőségnek öléhez mérven arra az Egyenlőségre visszaállított, melyben a Mezei munkás a Polgárt, a polgár a Nemest, a Nemes a Bárót és Grófot jószágos és nemes cselekedetei számához képest tartja magánál Elsőbbnek.“

Boronkay József ily czimű röpiratában: Declaratio circa quaestionem an Articulus in negotio Religionis . . . in publi-

cam legem referri valeat. Posoni 1791. így szól: Ha a protestans urak folytán Angliát hozzák fel példának, legyen hát a vallás dolgában is az! De ad-é Anglia a római katolicusoknak ily törvényt? Távol legyen! Angliában mégcsak gondolni sem mertek volna a katolicusok ily törvényre, annál kevésbé ilyet követelni, és mi ez apostoli és marianus országban adjunk nekik ilyet?

A történeti mint politikai tudománya által magasan ki emelkedő Hajnóczy sokat foglalkozik Angliával, de nem egyszerű bámulója, s nagy örömmre szolgál, hogy épen reá hivatkozhatom, ki több helyt, így midőn De Comitibus publicis című remek művében a főrendű házról szól, az angol és a magyar intézmények lényeges különbségét vitatja.

Van e korszaknak egy hirhedt munkája, a Polit. kirchliches Manchhermaeon, melynek véleményével egyezni, kevésbé látszik hizelgőnek, mert ez is az angol-magyar rokonságot tagadja, de a Manchhermaeon csak is a nemzet hibáit kérlelhetetlenül ostorozó, sok helyt igaztalan támadásaiért említették, más irányban mély és alapos felfogását ellenben teljesen elfeledték; különben is nem nézetem igazolásáról van szó, hanem az irodalom feltüntetéséről.

Ha vannak a kik Angliáért lelkesülnek, annak és Magyarországunk alkotmányát rokonnak mondják, vannak ismét a kik ezt tagadják, sőt vannak Angliának ócsárlói is.

Alexovics, a pesti egyetem nagyhirű hitszónoka, a Könyvek szabados olvasásáról irt munkájában mondja, „a kik az országok boldogságáról s virágzásáról beszélnek, hogy a katolika Religiót irigységesen kisebbsítsék, csak Angliát, csak Londont pattogják, csak az ő pénzeket s az ő tudományukat csudáltatják. Ezeknek fellehet hozni Ábrahám Le Moine itéletét London feslettségéről, romlottságáról, minek oka a könyvek szabados olvasása; az egész világ összes nyomdáiból nem jött ki annyi könyv a Deisták érdekében, mint az angolok szerencsétlen műhelyéből.“

De legkedvezőtlenebb Angliát illetőleg Martinovicsnak Latkovics által fordított Oratio ad proceres-e, mely „Anglia királya és országának mostani voltában levő, politikus két nemből álló bitang kores létét a méltóságos rendektől eredezteti.“

Végül Batthyányi Alajossal zárhatjuk be szemlénket, a ki felelve az Irrthümer in den Begriffen der meisten Hungarn von der Staatsverfassung ihres Landes című munkára, ily cím alatt Tausend und ein Irrthum des Verfassers der ung. Irrthümer azt mondja: Tévedés hogy a magyarok szabadságukat az angolokéval összehasonlítani akarták volna, mert igen fontos kérdés

marad, valjon a két alkotmány közül melyik czélszerűbb az egésznek fentartására. Az az egy közös mind a kettővel, hogy királyaik nem absolut monarchák, és hogy más szabadságot, de más engedelmisséget sem ismernek, mint a mely a törvényeken alapszik.

Az utóbbit én is elfogadom s ezzel be is zárhatom az angol-magyar rokonság irodalma első pházisát hazánkban.

Báthori Endre bibornok-fejedelem megöletése és annak előzményei.

Irta: dr. Nemes Elek.

(Vége.)

Mihály nagyon szívélyesen fogadta Sennyeit, megütődött a vádak hallatára. Ő nagy hálával tartozik a Báthoriaknak — mondá, s nagyra becsüli a bibornok védelmét és barátságát. Megesküdött neki, de ha meg nem esküdött volna is, országa és családja minden érdeke az Erdélylyel való jó egyetértésre utalja. Ő szerencsétlen, mert a fejedelen gyanakodik reá; e gyanut okvetlenül el akarja enyésztetni, s azt hiszi, hogy sikerül is, ha nejét a szép Florikát és fiát a kis Petráskot mint kezeseket a fejedelemhez küldi. Csak arra kéri Endrét, hogy küldje el testvérét, Istvánt a verestoronyi szoroshoz, hogy őket átvegye. S végül beszédét a következő izetlen esküvel végezte be: „hogya valamit forral Erdély ellen, oda juttassa a sors, hogy neje husát egye, fia vérét igya.“ Sennyei egy politikai elvet vallott Kornissal, s így fel lehet tennünk, hogy a fejedelem megnyugtatóására mindent megtett követi jelentésében. Támogatta természetesen Kornis is, mondván: „elhagyja, hogy a bórét lenyuzzák, ha Mihály megszegi a hűséget“.

Igy azután a különben is túl hiszékeny fejedelem teljesen megnyugodott, s édes megalégedéssel szemlélte, hogy ügyei — az ő hite szerint — megnyugtató stadiumba jutottak. Még csak kételye sem volt, hogy mind ez ámitás, árulás lehet. A többek közt egy hű embere, Béldi János, haza jött Hava-alföldéről, s jelentette, hogy a vajda rohamosan folytatja hadikészületeit, — és nemsokára indul ellene. „Ne higgye János uram kegyelmed; hiszen most jött Sennyei Pongrácz onnét, azt mondja hogy szívvél vagyon hozzánk a vajda“ — felelte önelégülten a bibornok.¹⁾ Ebben a napokban fejezte be Endre a prágai ud-

¹⁾ Eszterházi-gyűjtemény 217. l.

varral is a szerződést, melyet a pápai követ, Malespina, közvetített. Jó hangulatban volt hát! Nyugodtan készítgette sajátkezüleg testvére, Boldizsár számára a koporsót, melybe kegyeletos ünnepélylyel akarta hamvait átszállítani, s elkezdette ásatni azt a költséges medret, melyben az Ompoly egy ágát szándékozott a székvároson átvezetni. Mihály e hangulatra számítva, jelentette Endrének, hogy készül a török ellen, Bulgáriába akar becsapni, kéri tehát a fejedelmet, hogy küldjön neki egy néhány kipróbált vitézt és hadi-szereket. A fejedelem készségesen teljesítette, s szerencsekívánatai mellett, dobokat, zászlókat, puskaport és fegyvereket küldött; a két Makónak, Lugosi Ferencznek s még több másoknak megengedte, hogy részt vegyenek a Mihály táborozásában. Rövid idő múlva az egyik Makó figyelmeztette Endrét a valószínű rászedésre, de ő nem hitte el. Nem sokára egyéb történt. Megjelent két bojár Endrénél, s eléadták, hogy uroknak, a vajdának indulni kell gyorsan Magyarországra a német hadak segélyére, kiket a törökök erősen szorongatnak, kéri tehát a fejedelmet, hogy az oláh hadaknak nyisson utat Erdélyen keresztül. E kérés meglepte a fejedelmet, s bár tisztán soha sem látott, azt azonban mégis felismerte, hogy itt valami lappang a dologban, annyival is inkább, hogy épen ez időben a török-német háború miatt az ő gyors segélyére nem lehetett szükség. Megtagadta tehát a kérést azon figyelmeztetéssel, hogy a kereszténység több hasznát fogja látni, ha Mihály előbbi tervét valósítja.

A vajda ezen vakmerő fogása újból felrázta Endrét nyugodtságából, s többé le sem csilapult. Új meg új híreket kapott Mihály ellenséges czéljairól, s midőn annyira ment a dolog, hogy a mint Miles (Erdély öldöklő angyala) állítja, már a gyermekek is a vajda támadásáról beszéltek az utcán: ismét követet — Palatics Györgyöt — küldött Mihályhoz, kitudni a dolog mibenlétét. Palatics előtt úgy elrejtette a hadikészületeit a cselszövő vajda, hogy ez nem látott 500 testőrnél egyebet. Beszért neki hűségéről, hálájáról a bibornok iránt bővön, s így megnyugtatta bocsátotta vissza. Annyit most is el tudott érni Mihály, hogy Endre nem fogott hadi készületekhez, hanem egy más követet — Csomortányit — küldött hozzá. Maga pedig october 18-ra országgyűlést hítt össze a prágai béke végleges elintézésére és holmi belügyek tárgyalására. Csomortányi october 11-én este Bukurestbe érkezett, s még az nap estve kihallgatáson fogadtatott és másnap vissza indult. Ha Somogyi krónikásának hihetünk, Csomortányi a megelőző években Mihály szolgálatában állott mint tiszt, s egyet értett Kornisékkal. Ennek fogva, hogy informálása a fejedelemnél őszinte volt-e vagy

nem, könnyű eldönthetni. Egyébiránt most már a dolgok rohamosan fejlődtek. Mihály teljesen készen volt, ügyei a legjobb rendben. October 13-án csapatai Ploestnél egyesítve voltak. E csapatok, melyek a város utczáin, piacznán és kívül a határán táboroztak; tarka vegyülekben — oláhok, szerbek, vallonok, lengyelek, kozákok, magyarok és székelyekből stb. állottak.

Parancsnokaik egy-kettő kivételével magyarok voltak. Parancsnoki vagy hadnagyi tisztet viseltek: Makó György, Nagy Bálint, Nagy Demeter, Tamásfalvi János, Tárkányi István, Kis Gergely, Kis János, Horváth György és Petneházi István. A vitéz Petneházi és Nagy Demeter a nagy zsolddal fizetett magyar huszárokat vezérelték. Mihály szigorú esküt vett mindnyájuktól. Fogadták, hogy vakon engedelmeskednek, oda mennek a hova a vajda parancsolja és zászlójokat soha el nem hagyják. Megjegyzendő, hogy a csapatok legkevésbé sem tudták, hogy miféle ellenségre mentek. Láttuk; hogy Mihály Endrével szemben a török ellen készült, míg viszont a török udvarnál azt jelentette, hogy megy a hitszegő Endrét megbüntetni, így innen nem bántották. Oct. 15-én, szép őszi időben kiadta az indulási parancsot, s mikor a Bodza szoroshoz érkezett, a táborban kihirdette, hogy a bibornok engedelmevel Erdélyen keresztül vonulva, Magyarországra mennek a török ellen. És most Makót, Tamásfalvit, Dömölyit stb. előre küldte, hogy szervezzék a székely felkelést, s azután ő is átlépett Erdély földjére egész táborával. A mállás szekerék hosszú sora, a kocsi saját és bojárjai nejeivel, gyermekeivel távolabbról követte. Oct. 17-én már a Béli rétvén táborozott, e hó 27-én Szeben közelében ütötte fel táborát. Utjában égetett, pusztított és rabolt. „A Barzaságban — mondja Enyedi Pál — nagy pusztítást tétete tüzzel, fegyverrel és felsohajtva jegyzi utána, ez esztendőben jó és bő bor lett vala, melylyel aztán az oláhok ellakának“. A fegyvert fogott székelyek lerombolva Várhegy várát, melyet ők elvesztett szabadságok békójának tekintettek, s feldulva az uri kastélyokat, örömjongva csatlakoztak a vajdához.

Ez alatt Fehérvárt nagy volt a meglepetés és rémulés. Még oct. 20-án Endre nem volt értesítve a vajda betöréséről. Az érkezett tudósításokat Kornis vette kezébe, s eltitkolt mindent. Másnap azonban ő is megtudta a valót, csaknem megdermedt ijedtében a szegény bibornok, és ez nem is csoda. Hű tanácsosai nem voltak, haderő semmi, az ellenség egy néhány mért-földnyire s maga tapasztalatlan és járatlan. A nyári hónapokban össze hívta volt a haderőt, de Mihály akkor nem jött, hanem most, mikor ezek haza széledeztek, rontott be. Hirtelen bezárta az országgyűlést, futárok által elrendelte az általános

felkelést, s kicsiny táborával october 25 én kiindult Szeben felé. Elkeseredve tiltakozott a nunczius előtt e rászedetés ellen, hivatkozva istenre, az ő augyalaira és a kereszttyénségre, hogy ő a történeendőeknek nem lesz oka. A pápai követ vigasztalta Endre fejedelmet és ígérte, hogy a kiegyenlítést meg fogja kísértetni. Addig is Csejthi Izsákot Mihályhoz küldötték, a kit azonban Mihály egyszerűen letartóztatott. Oct. 27-én a magyar sereg Szebenhez érkezett. Mihály ez nap már csatára kelhetett volna, de reá nézve előnyös okokból másnapra halasztotta, s még most is kibékülési hajlamot szinlelt. Egy napi fegyverszünetet kötött, s kiegyezési kísérletek végett kezeseket cseréltek, mint ilyenek magyar részről Bogáthi Menyhért és Székely Mózes szerepeltek. Természetesen minden béke-kísérlet eredménytelen maradt.

A vajda többek között azt kívánta, hogy mondjon le Endre a fejedelemségről, és fizessen 100,000 frt. hadi kárpótlást. Erre a bibornok azt felelte, a minthogy egyebet nem is felelhetett, — hogy itt csak kard dönthet. Még 28-án reggel tett egy kísérletet maga a pápai nunczius, Malespina. Felhozta Mihálynak, hogy a béke kész a császár és Endre között, tehát már nincs értelme az ő támadásának, vonuljon vissza: mire a vajda okait sorolta fel, mondván, hogy neki ő felségétől 14 parancsa van a támadásra s a töröktől is engedélyt kapott. E mellett Endre az ő megbuktatására tör. A pápai követ nem volt beavatva a prágai udvar eselszövő játékába, s így meglepte a vajda nyilatkozata, mert hiszen ez által a pápai tekintély szenvedett csorbát. Miles azt mondja, hogy Mihály a nunciust tartóztatta, s a tábor mögött őriztette az egész csata alatt.

Ezzel a diplomatiiai működés félbe szakadt, s helyet adott a fegyvernek. A magyar sereg még nem is gondolt a csatára, midőn Mihály a sellenbergi lankás, előnyös positiojában hadsoraikat kifejtette. Serege 25.000 főből állott, de nem volt az egész jól felszerelve. Első vonalba a magyar vezéreket állította és a rabló vezérét, Bába Nóákat. A kozákok és a nagy számú oláh lovasság másod vonalba osztattak be. Maga a vajda fényes csapatával, bojárjaival és 1000 székelylyel a tartalékokat képezte. Serege lelkesítve volt a dusnak ígérkező zsákmány-vágytól és rablástól.

Ezzel szemben a magyar táborban mindenütt kétkedés, habozás és tervtelenség uralkodott. Néhány őszinte hive a fejedelemnek már előbb tanácsolta volt, hogy ne nyomuljon szembe az ellenséggel, hanem maradjon Szász-Sebesnél erősített táborban, s várja be a több felől jövő csapatok megérkezését. Az adott helyzetben mást nem is volt volna szabad tennie End-

rének; de ekkor elé állottak ellenségei, Kornis és társai, kik a Mihály győzelmében saját ügyök diadalát látták, s épen ellenkezőt tanácsoltak. Szeben, Erdély egyik legfontosabb stratégiai pontja, sietni kell tehát ide — mondák neki, — hogy az ellenség elfoglalásától biztosítsák. Szálljanak a város alatt táborba úgy, hogy hátokkal a város falaira támaszkodjanak, alakításnak székérvárat, s így maradjanak defensív állásban, szem előtt tartva az ellenség folytonos nyugtalanítását. E terv helyesége és őszintesége azonnal szét omlik, ha felemlítjük, hogy Szeben is ellensége volt a bibornoknak annyira, hogy mikor odaérkezett semmi hódolatot, semmi függést nem mutatott, és ezt jól tudták az előbbi terv tanácsolói. A tapasztalatlan bibornok elfogadta e tanácsot, s mint láttuk, Szeben alá vonult. Serge alig ment 8—9 ezer főre, de teljesen felszerelt, harc-képes embere nem volt több ötezenél, és ennek is egy része hazaáruló. A fővezérletet Kornis Gáspárra bizta, s mellé adta társul Sennyeit; Endrének a két legfőbb, titkos ellensége. Megerősíteni a táborot nem volt idő, mert Mihálynak a terv hírül adatott és ő a magyar sereg által nem várt gyorsasággal támadott. Még a csatasorok felállítása is alig történhetett meg. A Szeben és Sellenberg közti lankás vidéken foglaltak állást az erdélyiek: és pedig első-harcvonalban a szcplőtlen jellemű, derék Székely Mózes állott 1000 magyar lovassal és három száz lengyel zsoldossal. Alvezérei két székely Csomortányi és Becz Tamás voltak. Balra tőle a kék darabontok és a nem igen harcziás kinézésű szászok foglaltak helyet: amazokat a vitéz Lázár István, ezeket pedig Aradi György vezérelte. Jobbra a legszebb csapat, 600 testőr helyezkedett el Perusits Mátyás udvari kapitány vezérlete alatt és még 500 lovas, Huszár Péterrel élőkön. Másodvonalba sorakoztak: Barcsai András lugosi bán, Thuri ferencz, Tahi István, Zalárdi Miklós, Bogáthi Menyhért és Sibrik Gáspár; ez utóbbi a testőrlovassággal, s a többiek is mind csapatjaik élén. Ezután a tanácsurak: Sennyoi Pongrácz, Ravaszdi György, Tholdi István, Mindszenti Benedek, Bodoni fényes lovas csapatoktól környezve, és a koránál fogva is Iffju János s Kornis Boldizsár, helyezkedtek el. A fedezetet 600 lovas képezte Petki Farkas, Szemere Miklós stb. parancsnoksága alatt. A bibornok lelkesítő beszédet intézett csapataihoz, s azután egyik hű embere, Szikszai Imre tanácsára kilovagolt a közeli szőlőhegybe, honnan az egész táborot beláthatta.

Lelkét borus gondolatok szállották meg, s ezt még rossz jelek is öregbítették. Midőn Fehérvárt palotájából lejöve, lovára akart ülni, hogy seregével az ellenség ellen induljon, egyik sarkantyuja ketté tört, — és „azon zászló, kit az táborban az fe-

az egyesek példáit, a szászok itt is a dolognak könnyebb felét választották, mert nem a vajda táborába, hanem Szeben falai közé szaladtak be. Ily jellemtelen eljárás után Székely Mózes és társai belátták, hogy minden további küzdelem csak hiába való önfeláldozás lesz, jobb tehát ha nemes életüket megtartják más nehéz időkre. Eszterendőre a csatazaj el némult, a kevésre olvadt magyar sereg is visszavonult táborába. És az éj beáltával daczára a felbérelt Rácz Ábrahám és Sipos Mihály hitegetésének, hogy az egész oláh tábor visszavonulóban van, menekült, ki merre tudott. A vajda értesülve a dologról, másnap diadalmasan bevonult a magyar táborba. Roppant gazdag zsákmány birtokába jutott. A sátrak, hadi készletek, sok öltözet, ló és 45 ágyu mind ott hagyattak. Az elesettek számát 3--4000-re teszik a feljegyzések és az elfogottakét ezerre.

Mind Erdély disze és virága. A szász Miles 350-re becslüli elesett atyafiai számát, mi, tekintve a körülményeket, alig ha nem sok; ellenben hihetetlen, hogy a vajda csak 200 halottat veszített volna. Mihály posztója igaz, hogy nagyon előnyös volt, de az elesettek aránya mégis igen nagy, főleg ha meggondoljuk, hogy egyszer az oláh sereg meg is futott. A szebeniek össze szedték a halottakat s egy közös sirba temették el, hantot emelve felébe, mely emléke legyen az utókor előtt eme szégyenítően szomorú eseménynek.

Mihály vajda ura volt Erdélynek, s ezt még az oláh párok is tudták. Több helyt fellázdáltak s öltek, égettek és raboltak. Előkelő emberek, mint Tekei Ferencz, Boronkai László stb. estek nekik áldozatul. A bizonytalanság általános rémületet keltett; futott a fejedelem, s futottak azok, kik nem voltak a prágai udvar hívei. Endre üldözésére mindenfelé embereket küldve, megindult Mihály vajda a székváros felé. November 1-én tartotta fényes bevonulását. Most tündökölt igazában az elbizakodott vajda. A város előtt Náprágyi Demeter üdvözölte püspöki díszben, körülvéve papjaitól. Sok szerencsét, hosszú életet és békés kormányzatot kívánt neki. Drága kocsiját nyolcz szép aranyos-bársonyos török paripa vonta. Maga egész császári díszbe volt öltözve; nemes kövek és gyöngyökkel kivarrott czipőt viselt; vállán aranyos, czobolylyal bélelt mente, s fején díszes magyar kalap színes tollakkal. Kocsija mellett a bojárok és vezérei lépdeltek, vivén győzelmi jelül a Báthori zászlókat. Utána pedig nyolcz török trombitás, török siposok és tiz ezigány hegedüs, — mindannyiok erős működésben.

Végül a zsarnok kényelmesen behelyezkedett a fejedelmi palotába.

Ez alatt elérte a szegény bibornokot is a catastropha A sellenbergi csatatérről száz vagy má-fél száz lovas kíséretében menekült, köztök Béldi János két fiával, Palaticz György, Zalárdi Miklós, Karácsonyi Mihály, Boez Tamás, Lázár Imre, Nagy Ferencz stb.

Egy éjet Udvarhelyt töltött, s innen gyorsan tovább menekült Csikba, honnan Moldvát és Lengyelországot szándékozott elérni. Utjában mindenütt ellenséges mozgalmat tapasztalt a székelyek részéről. A sebes menet nagyon kifárasztotta a fejedelmet és kíséretét, s midőn a csiki havasokhoz közeledtek, betértek Szent-Tamásba, hogy kipihenjék magokat. Itt már nincs veszedelem, gondolák, tehát mielőtt a reájok várakozó fáradságos, havasi utazáshoz fognának, vagy egy napot nyugalomban töltenek. Azonban alig terjedt el a hír, hogy a fejedelem oda érkezett, a faluban mindjárt nagy sürgés-forgás és csoportosulás támadt.

A harangok félreverttek, s rövid időn mintegy 800 székely volt egy tömegben, az ők szokásos fegyvereikkel—csépekkel, villákkal felfegyverezve. Élőkön egy több világot látott székely — Ördög Balázs — állott, kiről Miles azt mondja, hogy a fejedelmi udvarnál tisztos szolgálatban volt, s csak kevéssel a vajda beütése előtt távozott haza betegsége miatt. Hihetőleg innen származott valami sérelme, ha egyáltalában származott. A néphez igazot valamedet tartott, felemlegetvén a sok sérelmet, melyet a Báthoriaktól szenvedett a székely nemzet; most itt az alkalom megbosszulni magokat, öljék meg András fejedelmet. Hivatkozott e mellett a gazdag zsákmányra, melyet ez esetben nyernek, s figyelmeztette embereit, hogy tettök által Mihály vajda előtt nagy érdemet szereznek, s megnyerik barátságát.

A faluból ki egy ut vezetett csak a havasoknak. Mikor a kis, fáradt csapat értesült a fenyegető veszélyről, azonnal továbbindult ez uton. De már a hegy aljában el volt zárva és állva az ut, hátulról pedig az ordító székelyek közeledtek. Mit volt tenni, mint életre-halálra védeni magokat. Vértfagyasztó öldöklés fejlődött ki, melyben a különben józan eszű székelyek először a kíséret lovasait vagdalták le. Mikor már Endre csapatának egy része elhullott, a másik része pedig tovább nem tarthatta ki az óriás küzdelmet, futni kezdett gyalog a hegyen fel. Természetesen ez a hegyi nép könnyen beérte a futókat és irgalom nélkül mind lekasabolta. A szerenssétlen bibornok most még életben maradt. Hősiesen védték bajnokai, s így sikerült a zavarban lóháton kimenekülnie a hegyen. Két ember volt vele: Mikó Miklós és kedves szolgája Fekete István. Nem sokára

gyalog maradt Endre is; szép fekete paripája úgy kifáradt, hogy lerogyott és tovább nem mehetett. Elmaradt Fekete is. Az előbbi küzdelemben kapott sebei nagyon véreztek, ereje kimerült és elbukott. A bús fejedelem fa-lombokkal betakargatta s úgy hagyta el. A többször emlegetett Miles szerint, Feketét a gondviselés megtartotta életben, s ő beszélte el ezt a dolgot. Endrét és Mikót a beállott est ismeretlen helyen, rengeteg erdőben lepte meg.

Erős sötét volt, mignem később feljött a hold. Bolyongtak ketten hosszasan jobbra-balra az erdőben, kifáradva testben lélekben, s kinezva éhségtől és szomjúságtól. Egyszer a lombok között tűz csillamlást vettek észre. Arra felé menve, egy pástort kunyhóra találtak. Bent két juhász — egyik székely a másik oláh — heverészett. A fejedelem vizet kért tőlök, de ez nem volt, s így savóval kínálták meg. Endre előbb Mikóval kostoltatta meg és azután ivott maga. „Igyuk meg ezen keserőséget, melyet árulók és hűtlenek szereztek nekünk“ — mondta szomoruan¹⁾. De szomja nem mult el, vizet kívánt. Elküldte hát az egyik pástort, — egy magyar aranyat nyomva markába — hogy hozzon vizet. Ennek a megérkeztét nem várta be, hanem egy tölgyfa alá lefeküdt, feje alá egy porladozó puha tönköt tett és nemsokára mély álomba merült. Úgy egyeztek meg Mikóval, hogy rendre alusznak, kölesönösen örködvén egymás felett. Mikó nem sokáig örködött, s a bibornok nem sokáig aludt életben.

Szitkozódva, lármázva rohantak elé minden oldalról a felizgatott székelyek. Lehetetlen volt menekülni. A felköltött fejedelem Mikót hozzájuk küldte, hogy próbálja meg őket lecsilapítani. Szóhoz sem jutott e becsületes ember, mindjárt agyonverték. Ekkor Ördög Balázs a fejedelem felé szaladt, s szeker-czéjével jobb szeme felett úgy homlokba sujtotta, hogy minden szó nélkül halva összerogyott. Ez október 31-én éjjel történt Naskáláth nevű hegyen. Egyik kis-ujján gyémánt gyűrűt viselt Endre, s mivel lehuzni nem tudták, levágták az ujját. Végül ruhájától is megfosztva, fejét elmetsették testétől s elvitték Fehérvárra, hogy bemutassák a vajdának. Mikor megérkeztek, Mihály, neje és fia körülállották a véres főt és nézegették. Florica fejedelem-asszony könnyezni kezdett. Miért sírsz, kérdé Mihály vajda. „Azért, felelé, mert a mi ezzel történt, az veled és fjjaddal is megtörténhetik.“

A kik a főt elhozták, azokat Mihály megjutalmazta s visszaküldte, hogy hozzák el a testet is. „A székelyek a testet is

¹⁾ Bethlen Farkas i. m. 450. l.

oda vivén — így szól Nagy Szabó Ferencz és megmosogatván szépen, oda varták a fejét a derekához, és felöltöztetvén cardinális ruhába és süvegbe, a papok és Mihály vajda is jelen lévén sok főrendekkel, eltemették a nyavalyás papot a fehérvári templomba.“

És most Mihály vajda nem csak ura volt, de ura is akart maradni Erdélynek. Mikor a császár követei felszólították a kivonulásra, gőgösen felelte: „Ba zo nu oi da“ — az az nem adom, mert én vettem meg Erdélyt s birni is akarom!). Ennek a feleletnek ép oly tragicuson adta meg az árát, mint a nemes szivű bibornok-fejedelem.

Sophocles a magyar irodalomban.

Csiky Gergely fordításával kapott végre nemzeti irodalmunk nyomtatásban megjelent teljes Sophoclest. E körülmény elég fontosnak látszott nekem arra, hogy — mit nem szivesen szoktam tenni — megint egy szakaszt tegyek közé „A classica philologia hazánkban“ czimű nagyobb műveimből, melynek megjelenését, több mellékkörülményen kívül, az gátolja, hogy minde n egyes adatot személyes meggyőződés és önálló ítélet vagy legalább is gondos utánjárás útján akarok megállapítani. Ezen irodalmi szemléhez kapcsolva azután igazságosabban vélem méltányolhatni Csiky Sophoclesét.

Lássuk tehát először is a magyar fordításokat!

Sophocles magyar fordítása részben szerencsés, részben szerencsétlen auspiciumok közt indult meg.

Szerencsés közt, a mennyiben tudtommal első fordítója Fábich József az egész Sophoclest lefordította már e század első éveiben; szerencsétlen közt, a mennyiben e fordítás soha sem jelenhetett meg, hanem kéziratban maradt.²⁾ Igaz

¹⁾ Erdélyi tört. adatok. I. k. 54. l.

²⁾ Vas-Vármegyei Köszögi Fábich József Az Magyar föl állítandó Tudós-Társaságnak az XI-dik szám alatti Tagjátul magyarra fordítatott Pindarus stb. (Győrben 1804) 360 lapján olvassuk: „Még'én Pindarusom négy helyeken vándorlot, nyomtatatt; el végeztem Eskillusnak 7, Szofoklesnek 5, Tragédiáit az Derekában Jambice, Trochaice, az Karban Dithyrambice Methodo Pindarica, ha hasonló munkával eljárhatok, mint egy öt esztendő alatt le fordítom ezt egészen, és Euripidest. Mit előre jelentek azért ne hogy valakit Szofoklesnek, Euripidesnek fordításátul el intsek, hanem tudományos vetélkedésre meg hívjak akárkiket.“ stb. — Jankovich Miklós pedig a Szentgyörgyi Gellért Sallustiusához (Buda 1811. I. köt.)irt becses bevezetésének 66 lapján ezt írja: „Kéz-Írásban vannak: Aeskylnak VII, Sophoklesnek VII, Euripidesnek X Szomorú Játéki, mallyeket tudós, és a Görög nyelven jártas Fábich József buzgó Hazaifaságának jelében holta után Nemzetének örökségül hagyta.“

ugyan, hogy ha Fabchich Pindarus-át tekintjük, nincs mért szerfelett fájjalnunk a mű meg nem jelenését, de más részről talán serkentésül szolgált volna másoknak, s minden esetre jó úttörő lett volna.

Hol van jelenleg a kézirat? előttem ismeretlen, mert kezdetben a kézirati dolgozatokra nem terjesztém ki figyelmemet, s bár utóbb programmom keretébe azokat is felvettem, még sem volt eddig időm a vizsgálódást ez irányban kellő gonddal folytatni. Aligha nem a budapesti nemzeti muzeum kézírattárában van.

Bartal jó hiszemüleg első fordítónak még mindig Bornemissza Pétert mondja¹⁾, ámbar mind Toldy²⁾ mind Imre³⁾ elég határozottan kimondották, hogy Bornemissza tragodiája nem fordítása Sophocles Electrájának s ha Bartal fáradtságot vesz vala magának Bessenyei „Holmi“-jába (Béts, 1779) beletekinteni s a 106–111 lapokon közölt két jelenetrészt elolvasni⁴⁾, maga is meggyőződött volna állítása helytelenségéről. A mű címét most Szabó Károly⁵⁾ közölte Kemény Józsefnek egy kézirati jegyzése után, s ámbar ott az áll „az Sophocles Electrájából nagyobb rezre fordítatott,“ még is szemben a Bessenyeitől közölt két részlettel és tekintve azon szokását, a fordítások közé semmi esetre sem számíthatjuk.

Azt sem fogadhatom el, hogy Bartal a fordítások közé veszi azon hat velős mondatot, melyeket Molnár János a Magyar könyv-ház III. zszakaszának (Pozsony, 1783.) 623 és 624 lapjain húsz sorban közöl⁶⁾. Ép oly joggal lehetne Hunya-

¹⁾ A classica philolegiának . . . művelése hazánkban. Budapest, 1874. 74. lap; még pedig két kiadásról akar tudni (1580 és 1600).

²⁾ A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. Pest, 1864. 1865. 49. lap.

³⁾ A magy. irodalom és nyelv rövid története. 4. kiad. Debreczen, 1878. 129. lap. (de már a régiab kiadásokban is).

⁴⁾ Így például az első jelenetben Aegisthus lép fel először a következő szavakkal: „Kizoda hitte volna hagi Agamemnonnak gazda kiralsága ill hirtelen ream maradna“ stb. A második jelenetben pedig Clytaemnestra így szól: „Hala legén Isteunek, pedig meg meuckedhetem az Agamemnonról az en age (agg) ferientül ky zabolán akar vala tartani. Anna regnalt vala rajtam, iugien embernek sem tudom vala itagam, egi pohar bort kedvemre meg nem ihtam, hie nekuel csak ki sem lephetem hazamból, maga engem az en Aniam gyermeksegetül figya nagi kedvemre tartot, ó pendig mind természetemboel mind erkösömből teljességgel ky akar vala venni. Kiert ha szaz lelke volt volna is meg kellett volna halni.“ Ez minden egyéb csak nem hellén szellem, nem Sophocles!

⁵⁾ Régi magyar könyvtár . . . Budapest, 1879, 26. 17. köldöben Szabó K. okoskodása, melyet Bécsben nyomtatottnak állítja, engem nem győzött meg.

⁶⁾ Mutatványul in a három első: „Hallani kell mind ezeket, mind ezeknél szomorubbakat. Ismene i: Antigona. — Igen nehéz akárm embernek

di Ferencz Keresztyén Archivariusának (Vác, 1794.) I. k. 72–74 lapjait, és számos más helyet idézni, hol egyes sorok és mondatok magyarul idéztetnek Sophoclesből. Hová vinne ez?

A sort tehát F a b e h i c h nyitja meg, de sokáig nem akad követője, s kik akadnak, azok is csak egyes darabokon tesznek kísérletet, el annyira, hogy 1877-ig — mikor az „Oedipus Kolonosban“ Csikytól megjelent — még különböző fordítók művei együttléve sem adtak teljes Sophoclest!

Második a sorban G u z m i c s Izidor apát, a görög nyelv és irodalom alapos ismerője, kinek „Ödipusz, a király“ fordítása¹⁾ mind a mellett nehézkessége miatt majdnem élvezhetlen, mert versei döcögösek, nyelve hajlékonyság nélküli, szörendje gyakran kifíczamított s magyartalan; mindenek felett pedig nélkülözzük benne a költői ihletet, mely egyedül érheti el vagy közelítheti meg az eredetinek magasztos szépségeit. Igen talá-lóan írta e fordításról Hunfalvi Pál az Athenaeumban); „Guzmics fordítása bemeszelt góth egyház, melynek ablakaiban a színezett üvegek megmaradtak. Az építész gondolatját kiösmérheted rajta, de a meszelés bosszont.“ Mit használ eme hiányokkal szemben a gond, a pontosság, a hűség? Am méltányoljuk a kezdet nehézségeit, tiszteljük a buzgóságot és lelkesedést, de a mű csak az irodalomtörténelemé, a közönség már akkor nem élvezhette.

Ha azon dithyrambus, melyet valaki a Kisfaludy-Társaságtól kiadott Magyar Szépirodalmi Szemlében²⁾ a harmadik fordítónak, Szűcs Dánielnek zengett, bemutatván az Antigonefordítás egy részletét, alapos és indokolt volna, úgy nem lehetne eléggé fájlalni, hogy tőle csak az Antigone és Eletra jelent

eszt, értelmét, itéletét kitanulni, míg a Tisztviselésben és Törvényben meg-nem törődtt. Vox Creontis in Antig. — A reménységnek néki esett embereket megvesztegeti gyakran a nyereség. Ib. vox Creontis.“ stb.

¹⁾ Az akademiától kiadott: Hellen classicusok I. kötetében — Budán, 1840.

²⁾ Athenaeum, 1841. I. fele, 161–170, 180–184, 196–201 és 212–217. az idézett szavak a 166. hasábon vannak.

³⁾ Magyar Szépirodalmi Szemle. 1847. 2. félév. 12. szám (szept. 19.) hol a 177–180. lapon Antigoneból van mutatvány közölve, magasztaló bevezető mellett melyből álljon itt néhány mondat: „Szűcs Dániel egy lépéssel ott áll Sophoclesével, hol a német legujabb csodált fordítók, még Böeckhöt sem véve ki, a német Sophoklessel“ Azután alkudozik: „Nem mintha helyenként kemény, darabos nem volna, nem mintha sehol homály vagy nehezebben érthető helyek nem maradtak volna: de ez részint költői nyelvünk jelen állapotjában meggyőzőhetlen akadályoknak tulajdonítandó, részint az eredeti szövegnek“ stb. „De a jártas irodalombarát lelki örömmel kísérndi Szűcs D. szerencsés megmérézközését a tömérdek nehézségekkel; más pedig, ha a karok lyrai részein néha kénytelen lesz is elsiklani a nélkül, hogy azokat teljesen felfogta, figyelmeztetjük, hogy ez által a cselekvény összefüggése meg nem szakadván e műnek nem avulható szépségeit mégis tisztán élvezheti.“

meg¹⁾): ámdé, fájdalom, részemről nemesak ezt alaptalannak tartom, hanem még Szabó Károly bírálatát is elnézőnek kell itélnem, ki pedig ugyanazon folyóirat lapjain már alább hagyott volt a dicsérettel és igen helyes, talpraesett észrevételeket tett a fordításra²⁾.

Tagadhatlan, hogy Szűcs sokkal szabadabban, könnyebben és szebben kezeli a nyelvet mint Guzmics, verselése is folyékonyabb, s a mi fő, költői ihlettel is bír. Mindezen okoknál fogva az ő fordítása már első tekintetre megnyerőbb és élvezhetőbb mint Guzmicsé, s határozott haladást mutat.

Ezen kétségbe vonhatlan érdemei mellett nem szabad szemet hunynunk jelentékeny hibái- és hiányaira. Első sorban meg kell rónunk azt, hogy hűség és főleg szabatoság dolgában fellette könnyen bánik el Sophoclessel, az eredeti nyelvénél bájjai, finomságai még ott is elvesznek, hol kevés gonddal és nagyobb ügyességgel könnyen megmenthetők. Második hiánya meg az, hogy minden folyékonyága mellett is igen sok darabos, döcögő, érthetetlen sőt magyartalan verssel találkozunk, olyanokkal, minőket 1847-ben már nem lehet nyelvünk állapotával menteni. A kardalok pedig sehogy sem sikerültek.

E hibák jó része azon gyorsaságnak tulajdonítható, melylyel úgy látszik, Szűcs dolgozott. A Magyar Szépirodalmi Szemle I. köt. 45. lapján olvassuk hogy Szűcs D. a társaság megbízásából lefordította és beadta „Oedipus a királyt,“ s ez az 1846. szept. 26. üléséből visszaadatott kijavításra, hogy azután a Hellen könyvtárban kiadassék. A május 29. ülésben pedig már örömmel jelenti a titoknak „hogy a derék munkatárs a Trachini hölgyek és Philoctetes áttételében is serényen halad.“ (418. lap.)

E három darab azonban nem jelent meg többé. A közbejött háborús idők nem kedveztek a szelid Múzsáknak, az elnyomatás napjaiban pedig szünetelt a Kisfaludy-Társaság; mikor aztán munkásságát újra megkezdte, e fordításokra vagy épen nem gondolt, vagy igen bölesen belátta, hogy elavultak. A kéziratok valószínűleg a Társaság irattárában vannak. Lefordította-e Szűcs D. a más két darabot (Ajas és Philoctetes) is vagy sem? nem tudom.

(Folytatjuk.)

Szamosi János.

¹⁾ Hellen könyvtár III. IV. kötete, kiadta a Kisfaludy-Társaság, Budán 1847. Az „új olcsó kiadás, Pest, 1868“ csak új borítékból és czimlapból áll, a többi a régi.

²⁾ 1847. 2 félév, 386—393 és 404—411 lap.